

Lars Bergström

Tankemaximer

Med en "tankemaxim" menar jag en generell regel om när det är rationellt att acceptera en åsikt. Ett exempel på detta är något som Ingemar Hedenius på sin tid kallade "den intellektuella moralens maxim" (se *Tro och livsåskådning*, s 16). Den går ut på att man inte skall tro på något, som det inte finns några förnuftiga skäl att anse vara sant. Många andra har sagt ungefär detsamma. Hedenius tycks ha menat att denna maxim är självklart riktig, men att konsekvenserna av att den skulle bli allmänt godtagen är oöverskådliga, och att den därför kanske inte bör spridas. Han menade i alla fall, att den är "ett rättesnöre, varpå vår existens som konsekventa kulturvarer hänger". Det låter ödesdigert.

Den intellektuella moralens maxim (IMM) kan kanske också formuleras så här: man skall inte tro på något om man inte har förnuftiga skäl att göra det. Denna regel kan förefalla självklar, men den strider mot en annan maxim – som vi kan kalla "den intellektuella konservatismens maxim", eller IKM – som också verkar ganska rimlig: man skall inte överge en åsikt om man inte har förnuftiga skäl att göra det.

Skillnaden mellan IMM och IKM påminner starkt om en distinktion som man ibland gör mellan två olika juridiska eller rättsfilosofiska doktriner. Den ena säger att allt som inte uttryckligen är tillåtet är förbjudet. Detta motsvarar IMM. Den andra, som väl är mer tilltalande ur frihetssynpunkt, säger att allt som inte uttryckligen är förbjudet är tillåtet. Detta motsvarar IKM.

Skälet till att IMM strider mot IKM är förstas, att det kan hända att man *varken* har skäl att tro på en viss åsikt *eller* att förkasta den. I så fall säger Hedenius' maxim att man skall förkasta åsikten, medan den intellektuella konservatismen säger att man inte skall förkasta den.

Här kunde kanske någon invända att det faktum att man inte har något skäl att tro på åsikten i sig självt är ett skäl för att förkasta den. Men det duger nog inte, ty i så fall kan man lika gärna säga att

det faktum att man inte har något skäl att förkasta den är ett skäl för att inte förkasta den.

Visserligen kan man då återigen invända, att om ens enda skäl att fortsätta tro på en åsikt är att man inte har något skäl att förkasta den, så utgör detta i sig självt ett skäl att förkasta den. Men i så fall kan man helt analogt hävda, att om ens enda skäl att förkasta en åsikt är att man inte har några skäl att tro på den, så utgör detta i sig självt ett skäl för att inte förkasta den. Och därmed är man tillbaka till utgångspunkten.

Vi tycks helt enkelt här ha att göra med två maximer som pekar åt olika håll men som – åtminstone vid första anblicken – förefaller vara lika rationella. Hur står det egentligen till med den "intellektuella moralen"? Vad skall man tro?

Kanske är IMM i själva verket alltför krävande för att vara rimlig. Det är tveksamt om man alls *kan* efterleva IMM, och om man inte kan göra det, så bör man inte heller göra det. ("Bör" implicerar ju "kan", vilket implicerar att "kan inte" implicerar "bör inte".) Låt oss se hur IMM fungerar i praktiken.

Just nu anser jag exempelvis att jag existerar, att jag fryser, att $2 + 2 = 4$, att lidande är något ont, att lampan på mitt skrivbord är tänd, eller åtminstone att det förefaller mig som om lampan på mitt skrivbord är tänd. Jag anser att dessa åsikter är sanna, men jag måste erkänna att jag inte kan ge några bevis för dem. Kräver då IMM att jag skall förkasta dem? Det är inte säkert. Här måste vi skilja mellan två olika tolkningar av IMM. Enligt den ena, IMM(1), bör vi ha skäl för *det vi tror*. Enligt den andra, IMM(2), bör vi ha skäl för *att tro* det vi tror. Annorlunda uttryckt: enligt IMM(1) bör vi ha skäl för att det vi anser vara sant *är sant*, medan vi enligt IMM(2) bör ha skäl för *att anse* det vara sant.

Att ha skäl för att en viss åsikt är sann är (tänker jag mig) det-samma som att ha ett *bevis* för denna åsikt. Jag kan inte bevisa att jag fryser eller att lidande är något ont eller att det tycks mig som om lampan på skrivbordet är tänd, så enligt IMM(1) bör jag överge dessa åsikter. Men enligt IMM(2) har jag kanske ändå rätt att behålla dem, ty jag har faktiskt goda skäl att ha dessa åsikter. Om dessa skäl också är "förnuftiga skäl" i Hedenius' mening vet jag inte. Däremot kan man notera, att Hedenius' ordval antyder att han syftar på IMM(2) snarare än IMM(1).

Mitt skäl att tro att jag fryser är helt enkelt att jag inte kan låta bli. (Möjligen kan jag intala mig att jag inte fryser, men om jag lyckas med detta så fryser jag inte längre. Så länge jag fryser kan

jag inte låta bli att tycka att jag fryser.) Mitt skäl att tycka att lidande är något ont är att jag inte *vill* överge denna åsikt. Mitt skäl att hålla fast vid åsikten att det tycks mig som om lampan är tänd är, liksom i det första fallet, att jag inte *kan* överge den.

(Vissa skeptiker tycks mena att man kan undvika att ha åsikter även av detta slag, men jag tror att de helt enkelt har fel – om de nu över huvud taget menar något, vilket inte alltid är så lätt att veta med skeptiker. Det är klart att man kan *säga* att man inte tror något, och kanske kan man också lura sig själv att tro på detta – om man inte märker inkonsekvensen – men jag tror inte att någon kan lyckas leva upp till det skeptiska programmet.)

Men är det verkligen förnuftigt att hålla fast vid en åsikt enbart av det skälet, att man inte vill överge den? Ja, det kan det nog vara. Enligt den vanliga uppfattningen om vad rationellt handlande är för något, så är det ju i alla fall rationellt att tillgodose sina önsningar.

Å andra sidan gör kanske denna tolkning IMM(2) alltför urvattnad? Antag att vi har att göra med en person, t ex biskop Lönnebo, som till varje pris vill tro att Gud existerar. Innebär detta att Lönnebo har förnuftiga skäl att anse att Gud existerar? Det är svårt att tro att Hedenius skulle ha gått med på det.

Men hur är det i så fall med Pascal? Han tycks ju ha menat att man bör tro på Gud för säkerhets skull, givet att man föredrar evig salighet framför utplåning, även om man därmed riskerar att ha fel i en rätt väsentlig sakfråga. Observera att detta inte är ett bevis för Guds existens. Det är på sin höjd ett argument för att man bör *tro* på Guds existens. Men i alla händelser har vi här ett fall där frågan om vad man bör tro tycks bero på vad man vill: man vill gardera sig.

Detta är dock knappast till någon hjälp i fallet Lönnebo. Visserligen är det faktum att han vill tro på Gud ett skäl för honom att hålla fast vid sin tro, men eftersom så mycket talar för att Gud inte finns, så kan hans tro ändå vara irrationell. Man bör lägga märke till att IMM anger ett nödvändigt, men inte ett tillräckligt, villkor för rationell tro.

Låt oss återgå till Hedenius' formulering av IMM. Kanske har jag tolkat den på ett felaktigt sätt. Hedenius talar ju om fall där det inte *finns* några förnuftiga skäl, medan jag har tänkt mig att frågan är om en viss *person* har *tillgång* till förnuftiga skäl. Det kan ju exempelvis vara så, att även om jag inte kan bevisa att $2+2=4$ eller att jorden är rund, så finns det bevis för detta. Eventuellt finns det också andra som kan bevisa att jag fryser just nu, även om inte jag

kan det. Kanske räcker det för Hedenius. Kanske menar han bara att man inte bör tro på något som *ingen* (någonsin?) kan bevisa? Detta är en svagare version av IMM(1), som vi kan kalla IMM(1*). Om IMM(1) är korrekt, så måste också IMM(1*) vara korrekt, men det omvända gäller inte.

Rent språkligt antyder ju Hedenius' formulering av IMM egentligen en motsvarande svag, opersonlig version av IMM(2). En sådan version, IMM(2*), skulle alltså säga att en person har rätt att ha en viss åsikt endast om det *finns* skäl för att personen bör ha den – oavsett om personen själv känner till, eller kan ta reda på, dessa skäl. På ett sätt kan kanske detta tyckas vara rimligt, förutsatt att man inte tror att också omvändningen av IMM(2*) gäller. Men å andra sidan tycks också IMM(2*) vara oförenlig med IKM, som också förefaller rätt rimlig.

Man kan fråga sig om IMM kan tillämpas på sig själv. Skall man tro på denna maxim endast om man har förnuftiga skäl för detta? Eller skall man säga att denna maxim varken är sann eller falsk, och att den endast skall tillämpas på åsikter som är sanna eller falska? Är det då så, att alla åsikter som saknar sanningsvärde är lika rationella – eller lika lite rationella? Varför skall man i så fall alls bry sig om IMM? Eller finns det något annat rationalitetskriterium för åsikter som saknar sanningsvärde? Kanske bör man tillämpa IKM på sådana åsikter. Skall man alltså tro på IMM så länge man inte har något skäl att låta bli? Det är väl en möjlig ståndpunkt, men nog är det lite konstigt att använda IKM som stöd för IMM.

Det rimligaste är kanske när allt kommer omkring att förkasta IMM i alla dess varianter. Det finns inga förnuftiga skäl att anse den vara sann. Däremot kan vi hålla fast vid IKM – åtminstone så länge vi inte har något skäl att förkasta den. För en skeptiker ter sig detta säkert perverst, åtminstone i teorin, men i praktiken är nog denna maxim rätt allmänt accepterad, och den tycks också ha varit mycket framgångsrik. Den innebär att det vi tror oss veta är mycket osäkert, men att vi lär oss av våra misstag.

Detta liknar Karl Poppers ståndpunkt. Popper tror ju inte på induktion. Han menar med andra ord att vi aldrig kan ha något skäl att tro på något. Däremot tycks han mena att vi har rätt att tro på sådana teorier som vi inte har några förnuftiga skäl att överge. □

Not: Per-Erik Malmnäs, Hans Mathlein, Dag Prawitz, Folke Tersman, Torbjörn Tännsjö och Jan Österberg har lämnat värdefulla synpunkter på en tidigare version av denna artikel.